

מדע וערכים

Author(s): ישעיהו ליבוביץ

Source: *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* / כרך מ"ב, רבעון פילוסופי, כרך מ"ב / אוקטובר 1993 pp. 551-556

Published by: [S.H. Bergman Center for Philosophical Studies / ה. ברגמן לעיון פילוסופי](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23350913>

Accessed: 12/01/2014 08:33

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

S.H. Bergman Center for Philosophical Studies / ה. ברגמן לעיון פילוסופי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* / רבעון פילוסופי

<http://www.jstor.org>

מדע וערכים

מאמר זה הוא תגובה להרצאתו של איתמר פיטובסקי אשר ניסה להציג את עמדתי בדבר היחס שבין מדע לערכים. הוא מבחין בין היחס שבין שתי הגזרות הללו של התודעה האנושית מצד עצמן לבין מה שהוא מכנה הפילוסופיות שלהן. הבחנה זו טעונה בירור.

אני דן בצמד המושגים מדע וערכים לאור הצמדים: קוגניטיבי/קונאטיבי, מסקנה/הכרעה, מצוי/רצוי, עבר/עתיד. סיכומם של כל הצמדים הללו הוא ההבחנה בין מה שיש לבין מה שראוי להיות. (כאן אני משתמש בהבחנה הנפלאה שמבחינים בעלי תוספות – מסכת יבמות דף נ – לגבי ההיגד הנבואי על העתיד המשיחי).

כידע אני מגדיר תכנים בתודעתו של האדם אשר הבנתם כפניה עליו. לשון אחר, אין האדם מסוגל שלא לדעת את שהוא יודע, ובכך הוא דומה למחשב. בכך, כמובן, לא נאמר שלא תיתכן טעות בהכרתו של האדם, אלא שמבחינה פסיכולוגית אין הבדל בין מה שהאדם יודע ובין מה שהוא חושב שהוא יודע. האדם החושב מסוגל לטעות; לעומת זאת, מחשב איננו טועה כי הוא איננו חושב. מתוך ידע מסוים יכול לנבוע רק ידע נוסף, המתחייב ממנו מבחינה לוגית.

מהו המקור שממנו שואב הידע את תוכנו? אחת המחלוקות הגדולות בתחום החשיבה הפילוסופית היא השאלה, אם הידע טבוע באדם ממהותו כיצור נבון, או שמא אין ידע אלא פרי הניסיון. שאלה זו היא השאלה בדבר היחס שבין האפיסטמי לאונטי. ידע במובן זה מיוצג מצד אחד על-ידי המתמטיקה ומצד שני על-ידי מדעי הטבע. תודעת הוודאות שיש לנו לגבי המתמטיקה נובעת מכך שאין היא מכוונת אלא לתודעה עצמה ולא למציאות שמחוצה לה, גם כשאנו מפעילים אותה לגבי הבנת מציאות זו. לעומת זאת, במדעי הטבע אנו מניחים את אפשרות הטעות בשיקול הדעת של האדם.

בין שהמקור הראשון של הידע הוא בתבונת האדם עצמו, ובין שמקורו בניסיון, אין מכלול התכנים הקוגניטיביים של האדם אלא מסקנות הנובעות מאותו המקור, ואין להן מובן אלא בתחום הקוגניטיבי בלבד. מסקנה מחייבת הנמקה, והיא בטלה אם אינה ניתנת להנמקה. מסקנות אינן מחייבות את האדם ואינן מסוגלות לחייבו לשום דבר שמעבר לתחום הקוגניטיבי.

אולם האדם איננו 'שכל נפרד' (כלשון אריסטו והרמב"ם), ובמהותו כלול היסוד הקונאטיבי המתבטא בהכרעות יוצאות הדופן, שאינן ניתנות לנימוק מעבר להכרעתו.¹⁰

כאן הפער בין שני העולמות הגדולים הללו: מדע וערכים. במדע כללנו את המתימטיקה ואת מדעי הטבע. למרות ההבדלים היסודיים שביניהם מבחינת מוצאם, צדם השווה הוא שבמוצאם, בין שהוא התבונה ובין שהוא הניסיון, נעדר היסוד הרצוני. לא בתבונה האנושית ולא בטבע יש משום רצייה.

הרצון איננו משקף את מה שהאדם יודע (או את מה שהוא חושב שהוא יודע), לא על עצמו ולא על הנתונים האובייקטיביים, אלא הוא משקף את אישיותו. ברצייה אני רואה מרכיב אלמנטרי באישיותו של האדם, זאת אומרת, שאיננו נגזר ממרכיבים אחרים, ואף איננו מותנה בגורמים מן החוץ. לשון אחר, פעולתו הרצונית של האדם איננה בגדר מסקנה שהוא מסיק מן המציאות, אלא הכרעה שהוא מכריע מבחינת יחסו שלו למציאות, ולפיכך אין היא ניתנת להנמקה לוגית. תנאי קיומו של האדם, בכל מצב שהוא עשוי להימצא בו, לעולם אינם מחייבים מבחינה לוגית שיעשה דבר מסוים ולא דבר אחר, אלא אם כן רצונו לנהוג כך.

מה קובע איפוא שבמצב מסוים אדם בוחר באפשרות אחת מן האפשרויות השונות העומדות לפניו? זה מקומה של ההכרעה הערכית.

כבר הזכרנו לעיל את ההבחנה בין מה שהאדם מכיר כיש לבין מה שהוא רוצה שיהיה, וזה האחרון הוא ביטוי למכלול ערכיו. מגוון הדברים העשויים להיות ערכים לבני־אדם שונים אינו ניתן לשיעור, ונמנה כאן רק דוגמאות אחדות: עצם הקיום הפיסי; קניית ידע; כבוד ותהילה; שלטון ועוצמה; חרות ושוויון; גדולתה ותפארתה של האומה או המולדת; יופי והנאה אסתטית; מירב הנאה סקסואלית, ועוד ועוד.

כל אלה דברים שכל אחד מהם עשוי להיות מקובל על בני־אדם מסוימים כערך, דהיינו כמטרה ותכלית ולא כאמצעי להשגת דבר אחר בלבד. אדרבה, אם משהו מכיר באחד מן הדברים הללו כערך, הרי כל הדברים האחרים נעשים לו אמצעים למען התכלית הזו, והם נשקלים מבחינת יעילותם להשגת אותה תכלית. במלים אחרות, הבחירה בהם כבר איננה עניין להכרעה ערכית אלא מסקנה משיקול־דעת. ערך איננו דבר המשמש למען דבר אחר אלא הוא הדבר שהדברים האחרים משמשים למענו. ערך איננו דבר שהאדם רוצה להשיג משהו באמצעותו, אלא הוא הדבר שהאדם רוצה להשיג, וכדי להשיגו הוא מוכן לשלם מחיר. במונח ערך כלול המושג של הערכה, וערכים מוערכים לפי המחיר שהאדם מוכן לשלם בעדם. בדרך־כלל אין ברצייתו המודעת של האדם מלכתחילה הכרעה לגבי ערך מסוים בלבד, אלא מטבעו של כל יחיד להבחין בכמה וכמה דברים שונים כערכים, ודבר זה עלול להביא אדם, וייתכן כל אדם, למצב של קונפליקטים פנימיים בין הערכים

הללו. זו בעיית ההכרעה הגדולה בדבר הערך העליון שמפניו נידחים כל הערכים האחרים.

מבין הדברים שהוזכרו לעיל ייתכן שלפלוני הקיום הפיסי הוא הערך במובן זה, ולכן למען שמירה על חייו הוא מוכן בשעת הצורך לוותר על כבוד, על הגינות ועל כל דבר אחר. וייתכן שלאמוני הכבוד הוא הערך העליון, ולמענו הוא מוכן למות, והוא הדין בכל דבר אחר.

במובן זה אחד הערכים מהווה לאדם מסוים את הערך המוחלט. עם זאת אנו מכירים בעובדה שלא נמצא ערך אוניברסלי, כלומר לא נמצא דבר אשר בעיני כל אדם סביר (במובן המקובל על משפטנים) הוא בגדר ערך מוחלט. הכרת עובדה זו אין בה משום רלטיביזציה של הערכים.

פלוני מכיר במשהו כבערך מוחלט המחייב אותו חיוב גמור, גם כשהוא יודע שהכרתו זו איננה אוניברסלית ושהוא מחויב להיאבק למענו. מכאן מתחייבת ההכרה שקונפליקטים בין בני־אדם – הן בין יחידים והן בין קיבוצים אנושיים שונים – הם בלתי־נמנעים. ואולי אפשר לומר שהמאבקים האלה מהווים את התוכן הערכי של המציאות האנושית. הרמוניה המושגת על־ידי קונסנסוס, אם זו בכלל אפשרית, נוטלת מן הקיום האנושי כל משמעות. בצורה חריפה ביותר מובע הדבר הזה במאמר חז"ל, המובא במדרש פעמיים על הפסוק בקהלת: "והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ" (פרק יב, פסוק א). לפי הפשט מכוון פסוק זה לזיקנה; אבל המדרש מפרש: "אלה ימות המשיח שאין בהם לא זכות ולא חובה".

על ההיסטוריה האנושית אמרו שני אנשי־רוח בני המאה הי"ח כי אין היא אלא "תולדות הפשעים, הטירופים והאסונות של האנושות".¹ יש באמרה הזאת רק מחצית האמת. המחצית האחרת היא שההיסטוריה האנושית היא גם תולדות מאבקי האדם בפשעים, בטירופים, ובאסונות של המין האנושי, וזוהי משמעותה הגדולה.

ההיפך מכל האמור לעיל על הערכים יש לאמרו לגבי המדע, שהוא מטבעו אוניברסלי משום שהבנתו כופה על האדם את ההכרה בו. לפיכך אין ההיסטוריה של המדע תולדות מאבקים, אלא היא מהווה קו ישר של התפתחות והתקדמות הנובעת בהכרח מן החשיבה המדעית עצמה.²

מכאן אנו מגיעים למסקנה הפרדוקסלית שהנכס היחיד בתרבות האנושית שאנו מסוגלים להכיר בו כנכס אוניברסלי הוא חסר תוכן ערכי כשלעצמו, אלא אם כן

¹ "History... is little more than the register of the crimes, follies, and misfortunes of mankind" (Edward Gibbon); "Il faut donc, encore une fois, avouer que... toute cette histoire est un ramas de crimes, de folies, et de malheurs" (Voltaire).

² אני כופר לגמרי בהיסטוריוסופיה של קוהן, הגורס מהפכות בהיסטוריה של המדע.

בחר בו מישהו כזוהו. מכאן נובע גם שלא תיתכן שום גישה מדעית, ואין צריך לומר הכרעה מדעית, לגבי תכנים ערכיים והקונפליקטים ביניהם. ועוד הבדל עמוק ביותר קיים בין החשיבה המדעית לבין התודעה הערכית. תיאוריה מדעית נשפטת על-פי הישגיה, הכרעה ערכית איננה מותנית במה שהיא משיגה, ואפילו לא בוודאות בדבר אפשרות השגתה. כלל גדול זה נציג בדבריהם של שני אישים אשר לכאורה רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. וילם מאורניה, הלוחם לשחרור ארצות השפלה במאה ה־17: "אין הכרח בתקווה כדי להתחיל במאמץ ואף לא בהצלחה כדי להתמיד"³. וסמוך לימינו, הרב יעקב משה חרל"פ, האומר:

יש לחקור ביסוד ההשגות, אם ההשגה היא העיקר או בקשת ההשגה היא העיקר, ואם תמצוי לומר דבקשת ההשגה היא העיקר, אכתי יש לראות אם בקשת ההשגה צריכה להיות דווקא במה שאפשר להשיג, או גם - או בעיקר - למה שאי אפשר להשיג... התשוקה היא יותר תכלית מעצם ההשגה. יסוד המגמה הוא אך בקשת התכלית. (מי מירום, עמ' קל)

ההשגה או התכלית שהרב המאמין מתכוון אליה, היא הכרת האלהים והדבקות בו, אבל הדברים האלה ניתנים להאמר בכל חריפותם על כל הכרעה ערכית. בראשית דברי הצגתי את צמד המושגים עבר ועתיד כאחד הביטויים להבנת מושג הערך. אם מה שמקובל בעולמם של בעלי התוספות כערך עליון, שהוא גאולת האדם בכלל וגאולת ישראל בפרט ("החזון המשיחי הנבואי"), הוא מה שראוי להיות, גלומה בכך ההכרה שהוא איננו מבטא את המוכר לנו כיש מן העבר או כמציאות בהווה, אלא כהכוונה לעתיד. ועתיד זה איננו מוגדר הגדרה זמנית, ואפשר שלעולם לא יהפוך הווה אלא יתקיים כמגמה נצחית.

ברשימה שהובאה לעיל של מקצת הדברים שאנשים שונים מאמצים אותם כערכים, יש מקום מיוחד לחיים - לעובדת קיומו הפיסי של האדם כפרט. ויש תמימים או מיתממים הטוענים שזהו מה שניתן להכיר בו כערך אוניברסלי של האדם. תפיסה זו רווחת מאד, ויש הרואים בה את תמצית ההומאניזם. תפיסה זו מוטעית הן מבחינה אמפירית והן מבחינה מושגית. עובדה שכל גילויי ההיסטוריה האנושית מעידים עליה היא שהמוני בני-אדם בכל התרבויות ובכל החברות האנושיות היו מוכנים - ומוכנים גם היום - להקריב את חייהם למען משהו שמעבר לקיומם הפיסי. לשון אחר, אין החיים עבורם התכלית שלמענה כל הגילויים האחרים של המציאות האנושית הם אמצעים או מכשירים לקיומם. זוהי המשמעות של המוות למען המולדת

³ "Point n'est nécessaire d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer."

או האומה ("טוב למות בעד ארצנו"); המוות "על מזבח" הכבוד, "על מזבח" החירות, "על מזבח" האמת, או המוות "על מזבח" יצירה אמנותית, "על מזבח" האהבה לאשה, ולעילא ועילא מכל הדברים הללו: המוות על קידוש השם. בכל אלה החיים הם מחיר שמוכנים לשלמו עבור אחת מן התכליות אשר בה רואים את הערך העליון. אבל עצם החלת מושג הערך על החיים בעייתית, שהרי כבר קבענו שהכרעה הערכית היא הכרעה בין אלטרנטיבות המוצגות לאדם, ואלטרנטיבה איננה מוצגת לאדם אלא בחייו.

אדם יכול לבחור בין מקצועות שונים, בין עמדות פוליטיות שונות, באורחות-חיים שונים, ביחסים שונים בין אדם לחברו, בין איש לאשה, ועוד ועוד. וזאת, משום שהאדם מסוגל להימצא בכל אחד מן המצבים הללו, ואפילו לעבור מן האחד לאחר. אני מתכוון כאן להכרעתו הרצונית של האדם, ולא לבעייתיות יכולתו להגשים את קיומו באחת מן האלטרנטיבות הללו. כל זה איננו חל על עובדת חייו של הפרט, שהרי אין הוא אלא האדם החי אשר עם הפסקת החיים, בין מחמת גורם טבעי ובין מרצונו, אין הוא עובר ממצב מסוים למצב קיומי אחר, שהרי עם הפסקת חייו אין הוא קיים עוד. לשון אחר, האדם איננו עובר במותו למצב אחר, אלא פוסק מלהיות.

משמע, במוות מרצון אין משום בחירה בין קיום במצב של חיים לבין קיום במצב אחר, של המוות, אלא יש בו משום מאיסה בחיים, או – במקרה שהחיים מוקרבים למען משהו – ויתור על החיים.

אין הכרעות ערכיות אלא בחיים, ואין הכרעה ערכית לגבי החיים עצמם.

בין הפרדוקסים הגדולים בתודעה האנושית נמנית העובדה, שמבחינה רעיונית אין לנו מושג של חיים שלא נכללת בו ההכרה הוודאית בסופיותם, כלומר בעובדת המוות. יתר-על-כן, אפשר שייאמר כי אין האדם מודע לעובדת חייו אלא באשר הוא יודע שהם עשויים ועתידיים להסתיים ("כי החיים יודעים שימותו" – קהלת). אילו החיים לא ידעו שימותו, לא היו יודעים שחיים הם.

אך מבחינת העיון המדעי (בתחום הביולוגיה) אין מקום לדיון במוות. כל המידע שרכשנו בביולוגיה אינו אלא מכלול המנגנונים לקיומם ולהמשכם של החיים, ואין לגלות בפיסילוגיה שום גורם המחייב את הפסקת פעילותם של המנגנונים הללו. ואף-על-פי-כן פעילותם נפסקת גם ללא כל סיבה חיצונית. זאת אומרת שהפסקת הפעילות הזאת איננה מובנת לנו מבחינת מה שאנו מכירים כגלום בחיים עצמם.

מבחינת התודעה העצמית של האדם מיתתו היא השלמת חייו. מבחינת הכרתו המדעית היא אינה כלולה בחיים. היטיב לנסח זאת קלוד ברנר, ממניחי היסוד לפיסילוגיה הניסויית המודרנית: "כל מנגנוני החיים, על כל רבגוניותם, אין להם אלא מטרה אחת, והיא לקיים בסביבתו הפנימית של האורגניזם את אחדות תנאי

קיומו".⁴ תרומתו המדעית של קלוד ברנר, וכן פוריות עיונו באשר לפילוסופיה של הביולוגיה, הן כמובן נושא לעיון נפרד. אסיים במשפט שבו הפליא קלוד ברנר להעמידנו על גבולות כל עיון מדעי בחיים: קיומו של החי הוא זכרון עברו ותהליך התהוותו בהווה - "La vie est un souvenir et un devenir".

האוניברסיטה העברית בירושלים

"Tous les mécanismes vitaux, quelque variés qu'ils soient, n'ont toujours ⁴ qu'un but, celui de maintenir l'unité des conditions de la vie dans le milieu intérieur" (Claude Bernard)